

Páll Zoltán

Open Access lehetőségek: közösségi publikálás, közösségi rangsorolás

Az Open Access (OA) fogalma hosszú utat járt be, míg elfogadottá vált a nemzetközi és a hazai tudományos életben, nemzetközi szinten 2002-ben a Budapesti Nyilatkozattal,¹ 2003-ban a Berliini Deklarációval,² itthon az Akadémia az MTA 27/2012. (IX.24.)³ számú hivatalos határozatával. Az OA a kutató- és olvasóközösség szempontjából, mint hozzáférési forma az előfizetési rendszer utódja a jelenben és a jövőben. Sok megoldásra váró feladattal kell szembe nézni, mielőtt véglegesen kimondható, hogy az OA újtára lépett a tudományos publikálás. Írásommal két kérdésre keresek válaszokat: kiváltható-e a kiadókhoz köthető OA modell a közösségi oldalakhoz hasonló hozzáférési móddal; továbbá hogyan védekezhetünk az ellen, hogy az új modellű hozzáférésnél ne váljanak a szerzők családok áldozataivá.

Az OA publikálás elvben lehetővé teszi, hogy a tudományos közlemények ingyenesek és korlátozás nélkül elérhetők, valamint újra felhasználhatók legyenek. A valóságban azonban a helyzet ennél árnyaltabb.

Ennek a rendszernek tagja mindenki: a szerzők, a közönség, a kutatással foglalkozó intézmények (egyetemek, kutatóközpontok) és a kiadók. Mit akarnak elérni a résztvevők? A szerzők tudományos műveik minél szélesebb körű megjelenését a világon, a közönség ingyenes és tudományosan bizonyított tartalmakat kíván, az intézmények minél alacsonyabb költségeket a publikálási oldalon. A kiadók célja az új rendszerben továbbra is a profit.

Az OA olyan lehetőség, amely egyszerre ad választ mindenki igényére. A szerzőknek hasznos, mert közleményeik a világon bárki számára elérhetőek lesznek. A közönségnek előnyös, mert ingyen juthat hozzá a vezető tudományos kutatásokhoz. Az intézményeknek is megéri, mert redukálni lehet az előfizetési költségeket (bár nem szünteti azt meg véglegesen). A kiadóknak pedig állandó, jól leírható profitot termel.

Miért nem valósult már meg maradéktalanul ez a hozzáférési forma? A probléma abból adódik, hogy a szerzőkön állandó a publikálási kényszer, a közönség nem fér ugyanolyan feltételek mellett hozzá a tartalmakhoz, az intézmények folyamatos forráscsökkentésekkel küzdenek, a kiadók pedig a profiton túl extraprofitot is akarnak, így az elvi OA

leginkább egy újfajta gazdasági és erkölcsi alapon nyugvó társadalomban létezhet.

Zöld vagy arany út?

Az OA publikálásnak és hozzáférésnek jelenleg két elfogadott útja, stratégiája létezik: az egyik az ún. zöld út, melynél a „szerzői archiválás az egyidejű vagy utólagos szövegarchiválást jelenti egy intézményi vagy egy diszciplináris open access dokumentumszerveren.”⁴ Ennek az az előnye, hogy ingyenes és gyors megjelenést tesz lehetővé, a szerzőnek megmaradnak a jogai. Hátránya, hogy viszonylag szűk közönség szerez tudomást az így megjelent tartalmakról. Fontos viszont, hogy a legtöbb esetben ezek a cikkek is átestek bírálóbizottság általi szakmai bírálaton, de a repozitóriumokba a publikációk preprint verzióit engedélyezik feltölteni.

A másik stratégia az arany út, mely a cikkeknek a kiadók OA vagy hibrid folyóirataiban megjelent szakmai bírálaton átesett publikálását jelenti. Előnye, hogy népes közönséggel bíró folyóiratokban (mely akár impaktfaktorial is bír) jelenik meg a bírálatot kapott tartalom. Hátránya, hogy a szerző jogai csökken(het)nek, illetve ez a fajta modell a szerzőknek is pénzbe kerül. A kiadók arra hivatkoznak az arany út esetében, hogy elsősorban a bírálóbizottság, másodsorban a kézirat publikálható formába szerkesztése miatt magasak a költségek.

Mit tehetünk, ha tudományos bírálatot szeretnénk egy közleményhez, de nincs olyan költségkeretünk, amely lehetővé tenné a publikálást a nagy kiadóknál? Talán válasz lehet egy, az Amerikai Egyesült Államokban magyar részvétellel indított kezdeményezés, melynek célja a peer-reviewed rendszer és kiadás közösségi szintre emelése.

A ScienceOpen kezdeményezés

A 2013-ban létrejött ScienceOpen platform alapítói olyan szakemberek voltak, akik beleuntak a profit-orientált, kiadók uralta nemzetközi publikálásba, s valami újat akartak létrehozni, mely egyesítheti magában egy tudományos folyóirat, egy kutatóhálózat és egy preprint archívum előnyeit.

A platform ingyenesen hozzáférhető, ahol megoszthatók és értékelhetők a tudományos információk. A ScienceOpen égisze alatt a szerzőknek egyszeri publikálási díjat kell fizetniük, mely összesen pár száz USA dollár.⁵ Ez az ár tartalmazza az utómunkálatokat, ami ahhoz kell, hogy egy kéziratból szakmai cikk legyen (DOI, tördelés, fájlformátum-konvertálás, metaadat-hozzáadás stb.).

Önmagában az alacsony publikálási díj még nem garancia a minőségre, ha gát nélkül bárki feltölthet a rendszerbe bármilyen tartalmat. A cikkfeltöltőnek regisztrálnia kell, ekkor több kötelező adattal kell kitöltenie felhasználói lapját (valódi név, végzettség, tudományterület, rövid életrajz, publikációs lista, elérhetőség, ORCID azonosító stb.). Hasonló módszert alkalmaznak a ResearchGate közösségi platformon is, így ellenőrizve a feltöltő azonosságát.

A feltöltött kéziratokat a rendszer regisztrált felhasználói véleményezhetik (comment), rangsorolhatják (rating) és reflektálhatnak rá (review) egyfajta *tömeges bírálóbizottságot* eredményezve (mass peer-reviewed). Mivel a regisztrációhoz szükségesek a fenti adatok, így a reagáló/reflektáló emberek ténylegesen bírálóbizottsági tagoknak tekinthetők, akik adott szakterületen releváns bírálóknak számítanak. A módszer közel áll az OA alapelveihez, hisz relatíve olcsó a publikálás, nagy közönséghez eljut a közlemény, a felhasználók pedig ingyen regisztrálhatnak a ScienceOpen oldalán. A közösségi platform lehetővé teszi, hogy rövid időn belül sokan olvassák a cikket és népesebb szakterület esetében több tucat visszajelzés is érkezhet. A rendszer engedélyezi, hogy a kézirat átírható

legyen a visszajelzések alapján. A folyamat végén olyan publikáció jelenik meg, amely átment tudományos bírálaton is. Az egész folyamat nyílt, bárki láthatja, bárki részt vehet benne (az egyetlen kikötés, hogy adott szakterületen legalább öt publikációja legyen a bírálónak).⁶

A ScienceOpenben minden tudományterületet lefedve 1,4 millió cikk jelent meg 2013-as indulása óta. 2014. októberi⁷ adatok szerint 160 fős a szerkesztőgárda és több mint 2 millió szerző regisztrálta magát. Magyarországról érkező cikkeket is befogadnak, bár a magyar nem támogatott nyelv.

A ScienceOpenhez hasonló kezdeményezések rámutatnak arra, hogy mennyire hangsúlyossá vált a kiadók vezérelte publikációs világban az ún. „elitfolyóiratokban”⁸ való publikálás. Elitfolyóiratnak azok a szaklapok tekinthetők, amelyek jellemzően a természettudományok, matematika stb. szakterületeken magas Hirsch-indexű szerzőktől, a megjelenés után rövid időn belül magas impaktfaktorú cikkeket publikálnak. A társadalom- vagy bölcsészettudomány területén kutatók tudományos tevékenysége sem kevésbé fontos, a számukra releváns szaklapok többsége ellenben nem tartozik a magas impaktfaktorúak közé. A ScienceOpen és társprogramjai lehetőséget adnak arra, hogy a tudományos tevékenység ne legyen kizárólag a nagy kiadókhöz, vagy az elitlapokhoz kötve.

A predatory lapok problémája

Mit érhet a ScienceOpen kezdeményezés, ha nem működik megbízhatóan? Az OA terjedésével sok független kiadó és folyóirat jelent meg a tudományos publikálás és hozzáférés színterén. Egy részük sajnos nem tekinthető megbízhatóknak, lapjuk nélkülözi a szakmaiságot, nincs szerkesztő, nincs bírálóbizottság, céljuk megszerezni a szerzőktől a publikációs díjat. Az ilyen lapokat a nemzetközi szakirodalom „predatory”,⁹ a magyar tudományos világ *Makara Gábor* nyomán „parazita”¹⁰ kiadványoknak nevezi.

Közös jellemzőjük, hogy relatíve gyorsan befogadják a beérkezett cikkeket, s csak aztán értesítik a publikációs díjakról a szerzőket. Általában agresszíven kampányolva keresik az új közleményeket, hamis bírálóbizottsági listákat adnak közre, valamint hamis impaktfaktor adatokkal kérkednek, illetve etikátlan módon másolják híres és elismert kiadók vagy folyóiratok webes megjelenését vagy

lapdízájnát.¹¹ (Érdemes azért megjegyeznünk, hogy nem mindegyikük csaló; egyes harmadik világbeli újságok is bizonyulhatnak egy ideig parazitáknak, míg ki nem nőik a „csecsemőkort”.)

A magyar kutatókra nehezedő publikációs kényszer miatt itthon is egyre nagyobb veszélyt jelentenek az ilyen típusú lapok, épp ezért közös érdeke a hazai kutatástámogatásban szerepet játszó programoknak és hivataloknak, hogy irányt mutassanak és segítséget nyújtsanak a szerzőknek.

Arra azonban nincs lehetőség, hogy minden egyes cikk nyomon követhető legyen, így ad 1) arra kell bátorítani a szerzőket, hogy használják és ismerjék azokat a listákat (pl. *Beall-lista*¹²), amelyek egységesítik a predatory-parazita lapokat, illetve ad 2) a kutatástámogatásban részt vevő programok csatlakozzanak az OA lapokat rangsoroló kezdeményezésekhez, például a QOAM-hoz (Quality Open Access Market = Minőség alapú Nyílt Hozzáférés Piac).

QOAM program mint lehetséges megoldás

A programban az egyetemi vagy kutatószférában dolgozó szerzők, szerkesztők, bírálók, könyvtárosok rangsorolhatják az OA folyóiratokat saját, személyes tapasztalataik alapján. Miben más a QOAM a Beall-féle listákhoz viszonyítva? A Leo Waaijers nevéhez köthető Quality Open Access

Market nem „egyszerűen” listát ad közre a kerüendő OA lapokról, hanem SWOT-mátrixba csoportosítva (green – strong = erős; blue – opportunity = esélyes az erősre; yellow – weaker = gyengébb minőségű; red – threat = veszélyes, kerüendő) rangsorolja is azokat (1. ábra).

Fontos kiemelni, hogy a portál közösségi alapokon nyugszik, bárki regisztrálhatja magát a rendszerbe és rangsorolhatja a tudományos lapokat, ha szakmai profilja alapján megfelel a platform irányelveinek (az alapítók ezzel akarták elkerülni, hogy a rangsorolás fals adatokon alapulhasson).

A rangsorolást ún. JSC¹³ (Journal Score Card) kártyán lehet jelezni. A kártyákon 4+1 opciót pontozhatnak a felhasználók: a szerkesztőséget (ha van); a bírálóbizottságot (ha van); a lap kiadásáért felelős intézményt és/vagy személyeket és az OA cikk megjelenésének folyamatát. Ezt a négyet a könyvtári személyzet / kutatói asszisztencia pontozza, mivel ezek az adatok a folyóiratok honlapján megtalálhatók, de a plusz egy opciót, az értékelést csak a szerzők pontozhatják személyes, publikálási tapasztalataik alapján. Az ötféle opcióból két értékelési számot kapnak a folyóiratok, egy *alapértéket* (base score) és egy *értékelési számot* (valuation score). Ez a kettő adja az említett SWOT-mátrix eredményeit (1. ábra). 2014-ben összesen 454 OA kiadvány szerepelt a QOAM-ban, melyet 31 intézményből 164 felhasználó rangsorolt.

		Valuation Score	
		≥ 3	< 3
Base Score	≥ 3	Strong journal	Threat (to author) <small>Journal may not meet its promises</small>
	< 3	Opportunity (to publisher) <small>Improve journal's web site</small>	Weaker journal

1. ábra A QOAM SWOT-mátrix táblázata

Forrás: Waaijers, Leo (2014). Quality Open Access Market. In: ICOLC Europe Meeting Conference (2014)(Lisbon).

Fontos, hogy a magyarországi kutatástámogatási programok (pl. EISZ vagy MTMT), illetve hivatalok (NKFI), tudjanak az ilyen kezdeményezésekről és részt is vegyenek bennük, mert nem mindegy, hogy a pénz, amit OA publikálásra fordítanak Magyarországon, megbízható lapokhoz vagy általános kiadókhöz kerül.

Open Access jövőkép, konklúziók

Mint a bevezetésben írtam, az MTA direktívát adott közre az OA publikálásról. Az *MTA 27/2012. (IX.24.)* számú rendelete meghatározza az Akadémia költségvetési intézményeiben a tudományos közlemények nyílt hozzáféréssel történő közzétételének módját. A kutatóközpontok ad 1) önarchiválással, ad 2) „*első közlésként nyílt hozzáférésű időszaki lapban,*”¹⁴ ad 3) „*nyílt hozzáférésű kiadónál történő közléssel*”¹⁵ jeleníthetik meg tudományos közleményeiket.

Az OTKA 2009-től folyamatosan megkövetelte a támogatásban részesült kutatóktól, hogy a „*létrejött tudományos közleményt a nyílt hozzáférés (Open Access) normái szerint térítésmentesen olvashatóvá tegye a szabad olvashatóság jogának biztosításával, vagy a közlemény megjelenését követően annak nyilvános hozzáférésű repozitóriumba való elhelyezésével.*”¹⁶

Az OA tehát egyre erőteljesebben jelen van, létezik és kiveszi részét a hozzáférésekből és a megjelenésekből. A kérdés az, hogy felelősen kerülnek-e majd kiosztásra a publikálásra szánt pénzek. Nem célom megkérdőjelezni egyetlen intézmény irányelvét sem, de magánvéleményem szerint érdemesebb lenne egyetlen programban összpontosítani a magyar OA kiadás költségvetéseit. Álláspontom szerint működő modell lehet, ha az OA publikálásról a kutatóhelyeken (legyen az egyetem vagy kutatóközpont) dolgozó személyek döntenek, de a kifizetések egyetlen központi hivatalnál egy összegben történnek. Az ilyen működésre létezik példa a világ több pontján, a német *Max Planck* közösségbe tartozó kutatóhelyeken központi iroda tartja kézben az OA cikkek közreadását. A kutatóhelyeken dolgozók előkészítik a közleményeket, de a központ szerződik le és fizeti ki egy összegben a közösség összes OA publikációját. Ez a kutatóknak hasznos, mert nem kell az idejüket adminisztrációval tölteni, de a központnak is az, mivel maximálisan nyomon követhető, hogy mikor, ki és milyen összegű támogatásban részesült.

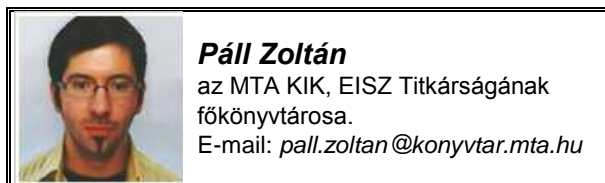
Magyarországon egyelőre csak tapogatózások vannak ilyen szintű döntéshozásról. Az OTKA-törvény hatályaon kívül helyezése (lásd T/1768. sz. törvényjavaslat) és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal felállítása talán az első lépéseket jelenti. Fontos szem előtt tartani, hogy a hagyományos előfizetések nem fognak eltűnni, csak az arányok fognak változni az OA javára. Szükségszerű, hogy a döntéshozók a tudományos adatbázisok hazai előfizetésével foglalkozó szervezetekkel, főként a kurrens tartalmakat előfizető EISZ Nemzeti Programmal folyamatos kapcsolatban álljanak, hisz az OA csak akkor lehet hosszú távon életképes, ha rendelkezésre állnak a hagyományos előfizetések adatai is.

Irodalom

- 1 In: Budapest Open Access Initiative. – Statikus honlap. – URL: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/> [2015-01-11]
- 2 In: Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities. – Statikus honlap. – URL: <http://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration> [2014-11-02]
- 3 In: Tudományos művek nyílt hozzáférésű közzétételének irányelvei. – PDF dokumentum. – URL: http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/27_2012_elnoki_hat_Open_Access.pdf [2014-11-02]
- 4 In: Open Access stratégiák. – Dinamikus honlap. – URL: <http://www.open-access.hu/strategiak> [2014-11-02]
- 5 DAWSON, Stephanie (2014). Rethinking scientific publishing. In: ICOLC Europe Meeting Conference (2014)(Lisbon).
- 6 Peer Review at ScienceOpen: a brief summary. – Statikus honlap. – URL: <http://about.scienceopen.com/what-is-post-publication-peer-review/> [2015-01-11]
- 7 DAWSON, Stephanie (2014). Rethinking scientific publishing. In: ICOLC Europe Meeting (2014) (Lisbon).
- 8 ACHARYA, Anurag [et. al]. Rise of the Rest: the Growing Impact of Non-Elite Journals. – PDF dokumentum. – URL: <http://arxiv.org/pdf/1410.2217v1.pdf> [2014-11-06]
- 9 BEALL, Jeffrey. List of predatory publishers 2014. – URL: <http://scholarlyoa.com/2014/01/02/list-of-predatory-publishers-2014/> [2014-11-06]

- ¹⁰ MAKARA Gábor (2013). A tudományos közlés Open Access megoldásai 2000 – 2020 között. In: Informatio Scientifica Informatio Medicata konferencia (2013)(Budapest). URL: <https://lib.semmelweis.hu/app/getFile&id=1781> [2015-02-07]
- ¹¹ In: Predatory Open Access Publishing. – URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Predatory_open_access_publishing [2014-11-06]
- ¹² BEALL, Jeffrey. List of predatory publishers 2014. – URL: <http://scholarlyoa.com/2014/01/02/list-of-predatory-publishers-2014/> [2014-11-08]
- ¹³ In: Journal Score Cards. About QOAM. – URL: <http://www.qoam.eu/about> [2014-11-08]
- ¹⁴ In: Tudományos művek nyílt hozzáférésű közzétételének irányelvei. – PDF dokumentum. – URL: http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/27_2012_elnoki_hat_Open_Access.pdf [2014-11-09]
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ OTKA Támogatási Szerződések Teljesítésének Szabályai. – URL: <http://www.otka.hu/open-access> [2014-11-09]

Beérkezett: 2015. III. 1-jén.

Együttműködési megállapodás a KSH Könyvtárral

2015. február 27-én szakmai együttműködési megállapodást írt alá *Fülöp Ágnes*, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Könyvtár főigazgatója, valamint *dr. Kiszl Péter*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Könyvtár- és Információtudományi Intézetének (ELTE BTK KITI) igazgatója.

Az együttműködés célja, hogy a felek elméleti és gyakorlati tudásbázisukat, kapcsolatrendszerüket közös szakmai céljaik – a szakkönyvtári tevékenység bemutatása és népszerűsítése, a KSH Könyvtár szellemi kapacitásainak, forrásainak, adattárainak a felsőoktatásban történő hasznosítása, az ELTE BTK KITI hallgatóinak gyakorlati tapasztalatszerzése és munkaerő-piaci bekapcsolódásának segítése, illetve a szakmai kooperáció, különösen tudományos rendezvények és publikációs fórumok szervezése – érdekében együttesen mozgósítsák. A számos területre kiterjedő megállapodás értelmében az ELTE BTK KITI oktatói mellett hallgatói is nemcsak ingyenesen válhatnak kölcsönzést lehetővé tevő éves olvasójegyet a KSH Könyvtárba, ahol első évfolyamos hallgatóként szervezett látogatás alkalmával, majd választásuk szerint akár szakmai gyakornokként ismerkedhetnek meg a statisztikai és társadalomtudományi szakkönyvtár munkájával, de folyamatos konzultációs lehetőséget kaphatnak szak- és tudományos diákköri dolgozatok, pályamunkák elkészítéséhez is.

Az eseményről készült képes beszámolók az alábbi linkeken érhetők el:
<http://elte-lis.blogspot.com/2015/03/egyuttmukodesi-megallapodas-ksh.html>
<https://www.facebook.com/kshkonyvtar/posts/10155366018225454>

**/Forrás: katalist
Könyvtár- és Információtudományi Intézet [lis@btk.elte.hu], 2015.03.03./**

(B. Bné)